Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 56, Şubat 2022, s. 394-411

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.55735>

Hüseyin DOĞAN

Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, huseyincahiddogan@gmail.com

KOKU'NUN TARİHİNE BİR KATKI: ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE BİTKİSEL KOKUNUN KULLANIMI

Özet

Bitkilerin kök, çiçek, meyve, yaprak, kabuk, vb. fiziksel parçalarının çeşitli amaçlarla kullanılmasının yanı sıra, kokularından da birçok farklı alanda yararlanılmıştır. İnsanoğlu ve bitkisel koku ilişkisi geniş bir yelpazede karşılık bulmuş, hoş ya da rahatsız edici kokuya sahip bitkilerin etrafında zengin bir birikim oluşturulmuştur. Söz konusu bitkiler, şiir, hikaye ve efsanelere konu olmuş, ölümlerin yakıldığı cenaze törenlerinde kötü kokuyu baskılaması için cenaze ile birlikte yakılmış, tanrılara adanan tapınakların yanı sıra kabirlere dikilmiş, ticareti yapılmış, sarhoşluk kaynaklı rahatsızlıklardan korunmak için başa takılmış, zararlı canlıları uzak tutması için doğrudan ya da yakılarak dumanı kullanılmış, kokusunun tedavi edici özelliği olduğu düşünülerek koklanmış, banyo sularına eklenmiş ve tütsüsü yakılmış, vücudun tamamında ya da belirli bir bölgesinde görülen kötü kokuların giderilmesi yahut hoş kokulu hale getirilmesi için başvurulmuştur. Biz de çalışmamızda Eski Anadolu Türkçesi metinlerini esas alarak, bitkisel koku kavramının Türk uygarlığındaki yerini değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Koku, Ortaçağ, Anadolu, Bitki Tarihi.

AN ATTRIBUTION TO HISTORY OF SMELLS: USE OF SMELLS OF PLANTS IN OLD ANATOLIAN TURKISH TEXTS

Abstract

Smells of plants were used widely alongside with roots, stems, flowers, leaves, fruits etc. of the plants for various reasons. Humanity created a complex relationship with smells of plants, and a rich knowledge shaped around fragrant or bad smelling plants. Those plants were subject of poetry, epics or tales. They were used to get rid off the smelling corpses during funerals and burnt alongside with the deceased body, gifted to gods in temples, left on tombs, bartered or traded, wore on head to be protected against drunkenness related illness, smelled because it was believed the fragrant would cure certain diseases, used as incense, added in bath waters, or applied on body to apply a nice odour on it. In this study, we will use the Old Anatolian Turkish texts to observe the place of smells of plants in Turkish civilisation.

Keywords: Odour, Middle Ages, Anatolia, Plant History.

GİRİŞ

Gerek Hellen gerekse Roma uygarlığı yazınlarında bitkisel kokularla ilişki kapsamlı ve zengin bir altyapıya sahiptir. Mezkûr uygarlıkların koku ile ilişkileri başlangıçta büyük ölçüde dinsel kaynaklıdır ve bu uygarlıklarda hoş kokulu bitkilerin tanrılara adanması, onların adına yapılan tapınakların çevresine dikilmesi ve hatta tapınak ve heykellerinin de bu bitkilerin ahşaplarından inşa edilmesi olarak tezahür etmiştir. Hellen ve Roma uygarlıklarının etki alanlarında doğal olarak yayılış gösteren kokulu bitkilerin büyük bölümü muayyen bir tanrı ya da tanrıça ile ilişkilendirilmiş, bu bitkiler adandıkları tanrı/tanrıça ile ilgili dinsel ritüellerde özellikle yer almış ve tapınaklarının süpürülmesinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra mezarlara dikilmeleri ve serpiilmeleri, müsabakalarda kazananlara ödül olarak verilmeleri, tanrıların heykellerinin bu bitkilerden yontulması, hoş kokulu bitkilerden mürekkep bahçeler oluşturulması, vb. gibi çok sayıda kullanım örneği de izlenmektedir. Zamanla bitkilerin insanlar ve hayvanlar üzerindeki etkileri keşfedilmiş ve kullanım alanları genişlemiş ancak onlara atfedilen kutsiyetleri korunagelmıştır. Bu arada bitkilerden elde edilen reçine, su, yağ ve merhem gibi malzemelerin kullanımı da istikrarlı bir şekilde yaygınlaşmış, toplumsal sınıf belirleyici haline gelmiş ve buna bağlı olarak da bu bitkilerden elde edilen kokulu malzemelerin fiyatları henüz ilkçağda çok artarak astronomik seviyelere çıkmıştır. Hellen ve Roma uygarlıklarında bitkisel kokunun tanrıların insanlara armağanı olduğu düşünülmekteydi. Roma'da imparatorların tanrı seviyesine çıkartılması geleneğinden sonra bu dinsel bağlam yeni bir boyut kazanmış, Neron'un (ö. 68), karısı Poppea Sabina'nın (ö. 65) cenaze töreninde olağanüstü miktarda tarçın yaktırması nedeniyle bitkinin fiyatının aşırı derecede artmasını Plinius, "tarçın ününü, gökteki tanrılardan daha çok yerdeki tanrılara borçludur" cümlesi ile eleştirmiştir. (Plinius 12-41)

Plinius'a göre, Hellen ve Roma uygarlıklarında kokulu bitkilerin kullanımı, İskender'in (ö. MÖ 323) doğu seferinden sonra yaygınlaşmıştır. (Plinius 13-1) III. Dairus'tan (ö. MÖ 330) elde edilen ganimetler arasında yer alan bitkisel materyalin yanı sıra Hindistan'a kadar uzanan sefer boyunca tanıklık edilen kokulu bitkiler, Kallisthenes (ö. MÖ 328) gibi tarihçiler tarafından kayda alınmış, (Elder, 1870: s. 575) seferden dönenlerin yanlarında getirdiği bitkiler de

Theophrastus (ö. yaklaşık MÖ 287) gibi bitkibilimciler tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. (Gledhill, 2002: s. 6)

Cündişâpûr ile başlayıp Ortaçağda Beytülhikme'lerle hız kazanan tercüme faaliyetleri, o döneme kadar bilinen kokulu bitki literatürünü derlemiş, bunun yanı sıra Ortaçağın gezgin bilim insanlarının gözlemleri, ticaret, uluslararası ilişkiler, kitlesel göçler, Arapça'nın etki alanını genişletmesi gibi çok sayıda etken ile birlikte, 13. yüzyılda Mağrib'den Hint altkıtasına kadar olan bölgede yayılış gösteren kokulu bitkilerin büyük bölümünü ihtiva eden zengin bir yazın geliştirmiştir.

Söz konusu yazının zirveye ulaştığı dönem, Türklerin Anadolu'da siyasi bir güç olarak ortaya çıkmaları ile örtüşmektedir. Beri taraftan, Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında, kendinden önce bu coğrafyada etkin olmuş uygarlıkların yazınları ile mukayese edildiğinde, koku ile olan ilişkisinin daha dar bir çerçeveye oturduğu görülmektedir. Bu durumu çalışmamız boyunca vereceğimiz örneklerle göstereceğiz.

Eski Anadolu Türkçesi yazını bir bütün olarak incelendiğinde, bitkisel kokuların hoş kokulu olanlar, kötü kokulu olanlar ve kokularının etkisinin canlıdan canlıya göre göreceli olanlar olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu tasnif, kokuların insanlar, hayvanlar ve nadiren de bitkiler üzerindeki etkileri olmak üzere çeşitlendirilmiştir.

Anadolu'da bitkisel kokular üç farklı yöntemle elde edilmiştir. İlk yöntemde, bitkinin çiçek, reçine, yaprak, kök, meyve gibi parçaları toplanarak doğrudan kullanılmıştır. İkinci yöntemde kokular, reçine ve sakız gibi içeriklerin çeşitli aletlerle bitkinin gövdesinden damıtılması yahut parçalarının güneş altında bırakılarak kurutulması gibi basit işlemlerle hazırlanmıştır. Üçüncü yöntemde ise, bitkiler zaman zaman başka bitkilerin ve diğer kokulu maddelerin eşlik ettiği birtakım karışık işlemlerden geçirildikten sonra hazırlanmıştır.

Yöntem

Çalışmamızda, 13. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak derlenen, tercüme edilen, kısmen ya da tamamen müellifin görüşlerinden oluşturulan eserler kullanılmış, metnin bağlamında gerekli görüldüğü hallerde de söz konusu metinlerin kaynakları olan eserlere de müracaat edilmiştir. Metinlerimizde tespit ettiğimiz uygulamalardan sadece somut kullanım değerine sahip olanlara yer verilmiş, divân, tefsîr, esrârname, menâkıbnâme gibi eserlerdeki teşbih amaçlı kullanımların yanı sıra coğrafya ile kozmografya disiplinlerindeki metinlerde yer alan efsanevî bitkiler kapsam dışı tutulmuştur.

Çalışmamızda bitkilerin kaynak metinlerde gördüğümüz isminin transkripsiyonunu kullanmakla birlikte, bitki adının metnimizde ilk geçtiği yerde kaynak metindeki yazılışını parantez içinde, bilimsel adlarını da sayfa altında dipnot olarak verdik. Bunun, bitkilerin gerek Ortaçağ, gerekse de günümüzdeki kullanımlarının izlenmesine yönelik yapılacak çalışmalara faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bulgular ve Yorum

Metinlerimize göre Anadolu'da bitkilerin koku bağlamında en yaygın kullanımı, vücudun tamamında ya da muayyen bir bölgesinde duyulan kötü kokunun ortadan kaldırılmasına yöneliktir.

Bu kapsamda, ağız kokusunun giderilmesi için çok sayıda bitki önerilmiştir. Söz konusu koku, mizaçlar teorisi kapsamında değerlendirilmiş, ayrıca bir hastalığın belirtisi olabileceği gibi, soğan, sarımsak, turp gibi bitkilerin tüketilmesinden kaynaklanabileceği de ifade edilmiştir. Bu bitkilerin tamamı baskın kokuları ile tipiktir, bunlar; kurrat el-‘ayn¹ (العين قرة)² (İshâk bin Murâd, 2016: s. 45), cevz buvâ³ (جوزبوا) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; İshâk bin Murâd, 2016: s. 24; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72; Kaya, 2008: s. 216; Erarslan, 2018: s. 97; İbn Baytâr, 2017: s. 155; Gümüşatam, 2009: s. 205; Şengün, 2017: s. 552; Aydın, 2016: s. 140), emlec⁴ (عول) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203), anîsûn⁵ (انيسون) (İbn Baytâr, 2017: s. 69), ‘ûd⁶ (عود) (Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72), tanbûl⁷ (تنبول) (İbn Baytâr, 2017: s. 128), kubâba⁸ (كبابه) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72; İbn Baytâr, 2017: s. 336), üzüm⁹ (اوزوم) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Şirvani Mahmud, 2007: s. 16; Çağırın, 1992: s. 459), zencebîl¹⁰ (زنجبيل) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Doğan, 2009: s. 426), badrencbûya¹¹ (بدرنج بويه) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; İshâk bin Murâd, 2016: s. 39; İbn Baytâr, 2017: s. 82; Aydın, 2016: s. 137), ferencmüşk¹² (فرنج مشك) (İbn Baytâr, 2017: s. 320), zerneb¹³ (زرنب) (İbn Baytâr, 2017: s. 247; Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 164; Aydın, 2016: s. 142), mersîn¹⁴ (مرسين) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72; Şirvani Mahmud, 2007: s. 16), sünbül¹⁵ (سندبل) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203), yerbatûr¹⁶ (يرب طور) (İbn Baytâr, 2017: s. 395), mastaki¹⁷ (مصطكي) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Erarslan, 2018: s. 97; İbn Baytâr, 2017: s. 372), fistuk¹⁸ (فستق) (İbn Baytâr, 2017: s. 321), misvâk¹⁹ (مسواك) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203), kust²⁰ (قسط) (İbn Baytâr, 2017: s. 329), hâvlineân²¹ (خاول نجان) (Şengün, 2017: s. 552), ‘âkırkarha²² (عقار قرحا) (Anonim, 2013: s. 117), tarhûn²³ (طرخون) (Gümüşatam, 2009: s. 205), selîha²⁴ (سلخة) (Şengün, 2017: s. 552), lîmûn²⁵ (ليمون) (Celâlüddin Hızır, 1990: s. 85), kişnic²⁶ (كشنج) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 204; İshâk bin Murâd, 2016: s. 45;

¹ *Sium latifolium* L.

² İshâk bin Murâd, kerefs adını kullanmakla birlikte “sular yöresinde biter” ifadesini de eklemiştir, bu nedenle biz de bitkiyi “su kerefsi” maddesi içinde değerlendirdik.

³ *Myristica fragrans* Houtt.

⁴ *Phyllanthus emblica* L.

⁵ *Pimpinella anisum* L.

⁶ *Aquilaria malaccensis* Lam.

⁷ *Piper betle* L.

⁸ *Piper cubeba* L.f.

⁹ *Vitis vinifera* L.

¹⁰ *Zingiber officinale* Roscoe

¹¹ *Melissa officinalis* L. / *Melissa officinalis* subsp. *altissima* (Sm.) Arcang.

¹² *Clinopodium acinos* (L.) Kuntze

¹³ *Flacourtia jangomas* (Lour.) Raeusch.

¹⁴ *Myrtus communis* L.

¹⁵ *Nardostachys jatamansi* (D.Don) DC. / *Patrinia scabiosifolia* Link

¹⁶ *Peucedanum officinale* L.

¹⁷ *Pistacia lentiscus* L.

¹⁸ *Pistacia vera* L.

¹⁹ *Salvadora persica* L.

²⁰ *Saussurea costus* (Falc.) Lipsch. / *Costus arabicus* L. / *Cheilocostus speciosus* (J.Koenig) C.D.Specht

²¹ *Alpinia galanga* (L.) Willd. / *Alpinia officinarum* Hance / *Kaempferia galanga* L.

²² *Anacyclus pyrethrum* (L.) Lag.

²³ *Artemisia dracunculus* L.

²⁴ *Cinnamomum cassia* (L.) J.Presl

²⁵ *Citrus limon* (L.) Osbeck

²⁶ *Coriandrum sativum* L.

Şirvani Mahmud, 2007: s. 17), hal²⁷ (هل) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 162) ve armâl²⁸ (ارمال) (İbn Baytâr, 2017: s. 32)'dir. Anadolu'da ağız kokusu meselesine bu denli geniş yer verilmesi üç farklı nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki geçici ağız kokusuna yönelik alınan bir önlemdir ve bu âdâb-ı muâşeret kapsamında değerlendirilmelidir. Örneğin, soğan²⁹ ve sarımsak³⁰ gibi bitkiler tüketildikten sonra ağızda oluşan rahatsız edici koku nedeniyle kalabalık ortamlarda bulunulmaması tavsiye edilmekte (Çağırın, 1992: s. 469) ve bu kokunun giderilmesi için daha baskın kokuya sahip olan karanfûl gibi bitkilerin ağızda tutulması ya da çiğnenmesi önerilmektedir. İkinci neden, ağız kokusunun Ortaçağ Anadolu'sunda ağızla ilgili hastalıklar kapsamında ele alınmış olmasında kendini göstermektedir. Bu durum sindirim sistemi ile ilgili bir rahatsızlık, ağız yarası, diş çürüğü gibi nedenlere bağlanmakta ve tedavi edici bitkiler önerilmektedir. Doğallıkla burada ağız kokusu bir semptom olarak algılanmaktadır. Örneğin Ahî Çelebi (ö. 1524), soğanın özelliklerini sayarken, diş etini güçlendirdiğini, dişleri bitirdiğini ve ağız kokusunu giderdiğini belirtmiştir. (Aydın, 2016: s. 137) Üçüncü neden ise mizaçlar teorisi kapsamında karşılık bulmaktadır. Bu teori, basitçe canlıların belirli temel unsurlardan mürekkep oldukları, sağlığın bu unsurların dengede olması ile doğrudan ilişkili olması ve dengenin bozulması halinde çeşitli hastalıkların baş göstereceği şeklinde özetlenebilir. Teori, Ortaçağ Anadolu'su tıp anlayışına büyük ölçüde hakimdir. Buna göre, ağızda rahatsız edici bir kokunun bulunması, söz konusu unsurlarından biri ya da birkaçının az ya da fazla olması ile açıklanmış ve paragrafın başında saydığımız bitkilerden bazıları dengenin yeniden tesis edilmesi kapsamında tavsiye edilmiştir.

Güzel kokulu bitkileri, banyo suyuna eklemek, sofraya ve yemeklerin üzerine koymak, yatağa serpiştirmek, yaşam alanlarının çevresinde bulundurmak ya da doğrudan koklatmanın çeşitli şikayetlerde faydalı olduğu düşünülmüştür. Koku ile tedavi olarak genelledebileceğimiz bu durumda örneğin; neşe vermesi için hal (Anonim, 2019: s. 288), hapsirtici olarak su'ût³¹ (سدوط) (İbn Baytâr, 2017: s. 265), akıl hastalıkları için utruc³² (اترج) (Bekmez, 2009: s. 22; İbn Baytâr, 2017: s. 22), kusma engelleyici olarak alma³³ (الما) (Erarslan, 2018: s. 104), akıl sağlığının korunması için reyhân el-kâfûr³⁴ (الكافور ريحان) (İbn Baytâr, 2017: s. 244), hamilelere ayva³⁵ (وايأ) (İbn Baytâr, 2017: s. 264), güneş çarpması ve zehirlenme vakalarında sandal³⁶ (صندل), gül³⁷ (گل), kâfur³⁸ (كافور) ve nîlûfer³⁹ (نيلوفر) (Mecusî, 2014: s. 90), soğuk kaynaklı sıtma halinde nemmâm⁴⁰ (نمّم) (afsentîn⁴¹ (افسنتين) ve sa'ter⁴² (صعتر) (Mecusî, 2014: s. 91), baş

²⁷ *Aframomum melegueta* K.Schum.

²⁸ *Cinnamomum culitlawan* (L.) J.Presl

²⁹ *Allium cepa* L.

³⁰ *Allium sativum* L.

³¹ *Achillea ptarmica* L.

³² *Citrus medica* L.

³³ *Malus sylvestris* (L.) Mill. / *Malus domestica* Borkh.

³⁴ *Ocimum kilimandscharicum* Gürke

³⁵ *Cydonia oblonga* Mill.

³⁶ *Santalum album* L.

³⁷ *Rosa gallica* L. / *Rosa × damascena* Mill.

³⁸ *Cinnamomum camphora* (L.) J.Presl / *Dryobalanops aromatica* C.F.Gaertn.

³⁹ *Nymphaea alba* L. / *Nuphar lutea* (L.) Sm.

⁴⁰ *Thymus serpyllum* L. / *Thymus zygis* L. / *Thymus sibthorpii* Benth.

⁴¹ *Artemisia absinthium* L.

⁴² *Origanum vulgare* subsp. *viridulum* (Martrin-Donos) Nyman / *Satureja thymbra* L. / *Origanum onites* L. / *Thymus teucrioides* Boiss. & Spruner

ağrısını gidermek için nercis⁴³ (ذرجس), şenbelid⁴⁴ (شذبلىد) (İbn Baytâr, 2017: s. 287), rûzâ rûziyâ⁴⁵ (روذا) (İbn Baytâr, 2017: s. 243), nîlûfer ve benefsec⁴⁶ (بنفسج) (Mecusî, 2014: s. 130), iştah kaybı durumunda reyhân⁴⁷ (ريحان) (Mecusî, 2014: s. 132), kusma engelleyici olarak gül, sandal, kâfur (Çelik, 2014: s. 129) ve şenhîyâr⁴⁸ (شنديار) (Aydın, 2016: s. 152), koku kaybı halinde çörekotu⁴⁹ (ىاوتچورك) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 198), göz ağrısının giderilmesi (Aydın, 2016: s. 163) ve uykusuzluk sorunu yaşayanlara reyhân (Aydın, 2016: s. 153), hamâmâ⁵⁰ (حماما) (Gedizli, 2011: s. 109) ve ukhuvân⁵¹ (اقحوان) (İbn Baytâr, 2017: s. 60), nezle hastalarına şîtarac⁵² (شيطرج) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 74), rams⁵³ (رمث) (İbn Baytâr, 2017: s. 243) ile barnûf⁵⁴ (برذوف) (İbn Baytâr, 2017: s. 96) ve kurm⁵⁵ (قرم) (İbn Baytâr, 2017: s. 329) bitkilerinin ya da söz konusu bitkilerden elde edilen kokuların şikayet sahibinin yanında bulundurulması ya da koklatılması tavsiye edilmiştir. Bu anlayış iki farklı çerçevede değerlendirilebilir. Bazı bitkilerin kokularının uyuşturucu ve uyutucu etkisi olduğu yaygın olarak bilinen bir olgudur. Diğer ise hoş kokunun sağlık, kötü kokunun ise hastalık olarak telakki edilmesidir. Daha önce de örneklediğimiz gibi, bir organda kötü koku olması, o organda ya da organın dâhil olduğu sistemde bir sorun olduğu olarak algılanmıştır. Sorunun giderilmesinde de yukarıda saydığımız bitkiler, gerçek tedavinin sürecine yardımcı elemanlar olarak değerlendirilmiştir.

Bitkisel kokular Anadolu'da kişisel bakım kapsamında da kullanılmıştır. Bu kapsamda kullanılan bitkilerden, vücudun tamamı ya da belirli bölgesinde bulunan rahatsız edici kokuyu ortadan kaldırmak için, ayrıca rahatsız edici bir koku olmamakla birlikte hoş kokulu hale getirmek için faydalanılmıştır. Örneğin; ter kokusu giderici olarak helyûn⁵⁶ (هليون) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 343), na'na⁵⁷ (نعنع) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 343), reyhân (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 343) ve zerneb (Aydın, 2016: s. 142), koltuk altı kokusu giderici olarak kust (İbn Baytâr, 2017: s. 329) ve mersîn (Aydın, 2016: s. 135), terleme engelleyici ve kötü vücut kokusunu giderici olarak mugaylân⁵⁸ (مغيلان) (İbn Baytâr, 2017: s. 119), nefesi hoş kokulu hale getirmek için mâzû⁵⁹ (مازو) (Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72), reyhân (İbn Baytâr, 2017: s. 84),

⁴³ *Narcissus poeticus* L.

⁴⁴ *Colchicum autumnale* L. / *Colchicum robustum* (Bunge) Stef.

⁴⁵ *Sedum roseum* (L.) Scop.

⁴⁶ *Viola odorata* L.

⁴⁷ *Ocimum basilicum* L.

⁴⁸ *Cassia fistula* L.

⁴⁹ *Nigella sativa* L.

⁵⁰ *Amomum subulatum* Roxb.

⁵¹ *Tanacetum parthenium* (L.) Sch.Bip.

⁵² *Lepidium latifolium* L.

⁵³ *Haloxylon salicornicum* (Moq.) Bunge ex Boiss.

⁵⁴ *Pluchea dioscoridis* (L.) DC.

⁵⁵ *Avicennia marina* (Forssk.) Vierh.

⁵⁶ *Asparagus officinalis* L.

⁵⁷ *Mentha* × *piperita* L. / *Mentha spicata* L. / *Mentha arvensis* L.

⁵⁸ *Vachellia tortilis* (Forssk.) Galasso & Banfi

⁵⁹ Mâzû (مازو) ya da afs (اصفح) kavramını karşılayacağımız bitki konusunda emin değiliz. Mâzû, aslında bitkisel bir madde değildir. Bazı bitkilerde görülen ve gal adı verilen böcek yuvalarının adıdır. Sözelimi *Biorhiza pallida* gibi bazı yaban arı türleri, bitkilerin yaprak sürgünlerine yumurta bırakır, ağacın tepkisel salgıları zamanla küresel bir yapıya dönüşür ve bu hem böcek larvalarını besler hem de onlar için barınak görevi görür. Ortaçağda bu yapıların, üzerinde olduğu bitkinin meyvesi olduğu düşünülüyordu. Biz de bu nedenle çalışmamıza dâhil ettik. Gal, çok çeşitli formlarda ve çok sayıda birbirinden farklı bitkinin

utruc (Celâlüddin Hızır, 1990: s. 73; Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; İshâk bin Murâd, 2016: s. 20), karanfûl⁶⁰ (ق ر ن فـ) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72; Anonim, 2013: s. 117; İbn Baytâr, 2017: s. 326; Şengün, 2017: s. 552), ayva (Anonim, 2013: s. 117; İbn Baytâr, 2017: s. 264), su'd⁶¹ (س ع د) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 204; İshâk bin Murâd, 2016: s. 30; Erarslan, 2018: s. 97; İbn Baytâr, 2017: s. 264; Hekim Bereket, 2013: s. 117), fûfel⁶² (ف و ف ل) (İbn Baytâr, 2017: s. 323), kebere⁶³ (ك ب ر) (İbn Baytâr, 2017: s. 335), sâzecz⁶⁴ (س ا ذ ج) (İbn Baytâr, 2017: s. 256) ve dâr sînî⁶⁵ (د ا ر س ن ي د ا ر) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Şengün, 2017: s. 552), vajınayı hoş kokulu hale getirmek için sekbîneç⁶⁶ (س ك ب ي ن ج) (Şengün, 2017: s. 559), câvşîr⁶⁷ (ج ا و ش ي ر) (Şengün, 2017: s. 559) ve yüzerlik⁶⁸ (ي و ز ر ل ك) (Şengün, 2017: s. 559) bitkilerinden yararlanılmıştır. Bu paragrafta yer verdiğimiz örnekler önemli ölçüde Ortaçağ Anadolu'sundaki cinsel yaşama dairdir ve daha çok kadın-erkek ilişkilerine matuf kaleme alınan bâhnâme türündeki eserlerde kapsamlı olarak değinilmektedir.

Üstteki paragrafla birlikte değerlendirilebilecek diğer kullanım türü, bitkilerin tek başlarına ve başka bitkiler ya da maddelerle birlikte çeşitli işlemlerden geçirilmesi ile elde edilen kokulardır. Bu amaçla kullanılan bitkiler; reyhân, na'na', merzencûş⁶⁹ (مرزندجوش), marsama⁷⁰ (مرسما) (Şengün, 2017: s. 555), su'd (Şîrvânî, 1999: s. 253), bân⁷¹ (ب ا ن) (Şîrvânî, 1999: s. 248), mâzû (Şîrvânî, 1999: s. 250), dâr sînî, hal, sünbül, karanfûl (Şîrvânî, 1999: s. 251), nesrîn⁷² (ن س ر ي ن) (İbn Baytâr, 2017: s. 380), samg arabî⁷³ (ع ر ب ي ص م غ) (Şîrvânî, 1999: s. 251), biberiyye⁷⁴ (ب ي ر ي ي ه) (Çetin, 2016: s. 58) ve kesîrâ⁷⁵ (ك س ر ا) (Şîrvânî, 1999: s. 245)'dir.

Anadolu'da kokulu bitkilerin kullanımı salgın hastalıklar kapsamında alınması önerilen önlemlerde de kendini göstermektedir. Veba ve tâûn gibi kavramlarla ifade edilen epidemik vakalarda bitkilerimizin kök, yaprak, dal gibi parçaları ya da reçineleri yakılarak, suları evlerin duvarlarına serpilerek, koklanarak ya da tüketilerek kullanılmıştır. Bunlara, kust, serv⁷⁶ (س ر و), mastakî (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 43), utruc (İbn Baytâr, 2017: s. 22), sa'ter (Çağırın, 1992: s. 467), su'ût, hılâf⁷⁷ (خ ل ا ف) (Eşref bin Muhammed, 1961: s. 35) ve günlük⁷⁸ (ك و ن ل ك) (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 43; Çağırın, 1992: s. 467) bitkilerini örnek olarak vermek mümkündür.

üzerinde görülür. Bunlar arasında *Quercus infectoria* G.Olivier ve *Tamarix aphylla* (L.) H.Karst. taksonlarını zikredebiliriz.

⁶⁰ *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry

⁶¹ *Cyperus rotundus* L.

⁶² *Areca catechu* L.

⁶³ *Capparis spinosa* L.

⁶⁴ *Cinnamomum tamala* (Buch.-Ham.) T.Nees & Eberm.

⁶⁵ *Cinnamomum verum* J.Presl

⁶⁶ *Ferula persica* Willd.

⁶⁷ *Opopanax chironium* Koch

⁶⁸ *Peganum harmala* L.

⁶⁹ *Origanum majorana* L.

⁷⁰ *Tanacetum balsamita* L.

⁷¹ *Moringa oleifera* Lam.

⁷² *Rosa canina* L. / *Rosa sempervirens* L.

⁷³ *Acacia seyal* Delile / *Acacia senegal* (L.) Willd.

⁷⁴ *Rosmarinus officinalis* L.

⁷⁵ *Astracantha gummifera* (Labill.) Podlech / *Astragalus verus* G.Olivier

⁷⁶ *Cupressus sempervirens* L.

⁷⁷ *Salix aegyptiaca* L.

⁷⁸ *Styrax officinalis* L. / *Liquidambar orientalis* Mill.

Bazı bitkilerin kokusunun insanda rüya görmeye davranışlarını etkilediğini de kaynaklarımızdan öğreniyoruz. Buna göre, uyumadan önce mersin çiçeğinin koklanmasının ıslak rüya, (Sarıkaya, 2010: s. 202) kust'un ise mürr⁷⁹ (مر) ve kubâba ile karıştırıldıktan sonra tütsü yapılarak uyuyana dumanı üflendiğinde “acayip” rüyalar görmesine neden olacağı belirtilmiştir. (Buçukcu, 2017: s. 82)

Bitki kokusunun Anadolu'da diğer kullanım alanı korunma amaçlıdır. Bu kapsamda kullanılan bitkiler, insanları zararlı canlılardan korumak ile eşyayı zararlı canlılardan korumak olmak üzere iki ayrı başlıkta ele alınır. Bazı bitkiler, kokuları nedeniyle diğer canlıları uzak tutmaları amacıyla yerlere serpilmiş, elbiselerin arasına konulmuş ya da evlerin önüne dikilmiştir. Bu bitkilerden yerbatûr, vahşi hayvanları uzak tutması için dikilmiş, (İbn Baytâr, 2017: s. 395) asârûn⁸⁰ (اسارون) tütsü olarak yakıldığında kokusunun evlerdeki akrepleri öldürdüğü kaydedilmiş, (Aydın, 2016: s. 134) utruc yaprağı, kokusunun tarım zararlılarını uzak tutması için hububatın arasına konulmuş, (Gümüşatam, 2009: s. 281; Bekmez, 2009: s. 63; Toprak, 2019: s. 79) serv'in kokusunun sinekleri uzaklaştırdığı belirtilmiş, (Toprak, 2019: s. 81) sekbînec'in yılanları uzak tutmak için yere serpildiği aktarılmış, (Anonim, 2001: s. 84) anagrâ'dan⁸¹ (انغرا) yaban hayvanlarını ehlileştirmek, (İbn Baytâr, 2017: s. 72) böğürtlen'den⁸² (بوگرتلن) pire kovucu, (Yıldız, 2016: s. 182) çörekotu'ndan haşere (İshâk bin Murâd, 2016: s. 28; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 166) ve zehirli hayvan kovucu, (Erarslan, 2018: s. 123) çenâr'dan⁸³ (چنار), yarasa kovucu, (Gedizli, 2011: s. 110) ağu ağacı'ndan⁸⁴ (اغاجى اغو) haşere kovucu, (İshâk bin Murâd, 2016: s. 21; Anonim, 2013: s. 133; İbn Baytâr, 2017: s. 211; Buçukcu, 2017: s. 89) zurunbâd'dan⁸⁵ (زرن باد) karınca kovucu, (Buçukcu, 2017: s. 68; İbn Baytâr, 2017: s. 247) ma'denûs'tan⁸⁶ (معدنوس) yılan (Gedizli, 2011: s. 285) ve arı kovucu, (Gedizli, 2011: s. 288) hardal'dan⁸⁷ (خردل) yılan ve haşere kovucu olarak faydalanılmış (İshâk bin Murâd, 2016: s. 29; İbn Baytâr, 2017: s. 189) ve amârantun⁸⁸ (امارن طون) kokusunun güve kovucu özelliği nedeniyle giysilerin arasına konulmuştur. (İbn Baytâr, 2017: s. 66)

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde, Ortaçağ Anadolu'sunda koku özellikleri bakımından üstte yer verdiğimiz bitkilere göre daha geniş bir kullanıma sahip olan bitkileri müstakil olarak değerlendireceğiz. Bunların büyük bölümü Anadolu'da doğal olarak yetişmeyen bitkilerdir.

Metinlerimizde 'ûd adı ile geçmektedir. Dioscorides (ö. 90), Hindistan menşeli bitkinin Arabistan üzerinden geldiğini, hoş kokulu bezeleri olduğunu, ağız kokusunu hoş hale getirmek için çiğnendiğini, vücut kokusunu hoş hale getirmek için vücuda serpildiğini, ayrıca parfüm yapımında da kullanıldığını aktarmıştır. (Dioscorides, 1-21) Kaynaklarımızda bitkinin Hint Okyanusu'dan gelen gemiler tarafından 'Aden'e getirildiği, oradan diğer bölgelere nakledildiği belirtilmiştir. (Yıldıran, 2010: s. 71) Mahmûd-ı Şîrvânî (15. yy.), bitkinin hükümdârların özel

⁷⁹ *Commiphora myrrha* (Nees) Engl. / *Commiphora habessinica* (O.Berg) Engl. / *Commiphora erythraea* (Ehrenb.) Engl.

⁸⁰ *Asarum europaeum* L. / *Asarum sieboldii* Miq.

⁸¹ *Epilobium angustifolium* L.

⁸² *Rubus ulmifolius* Schott

⁸³ *Platanus orientalis* L.

⁸⁴ *Nerium oleander* L.

⁸⁵ *Zingiber zerumbet* (L.) Roscoe ex Sm.

⁸⁶ *Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss

⁸⁷ *Sinapis alba* L. / *Brassica nigra* (L.) W.D.J.Koch / *Sinapis arvensis* L.

⁸⁸ *Helichrysum stoechas* (L.) Moench

olarak görevlendirdiği kişiler tarafından toplanıldığı, bir dizi işlemten geçirildikten sonra elde edilen 'ûd'un doğrudan hazineye eklendiğini ve hükümdârların hazinelerindeki 'ûd miktarının çokluğu ile övündüklerini aktarmış, dumanının bit kovucu olarak giysilere tutulduğunu da eklemiştir. (Şirvani Mahmud, 2007: s. 232) Bitki Anadolu'da parfüm yapımında kullanılmış (Şirvani Mahmud, 2007: s. 245), salgın hastalık durumlarında evlerde tütsü yakılması önerilmiştir. (Kaya, 2008: s. 74; Anonim, 2001: s. 26; Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 41) Kaynaklarımızdan, bitkinin Hindistan'da soyluların cenazelerinin taşımakta kullanıldığı ve ceset ile birlikte yakıldığını, kokusunun güveleri uzak tutması ve giysileri hoş kokulu hale getirmesi için üzerlerine sıkıldığını öğreniyoruz. (Gedizli, 2011: s. 112) Tabîb Şerîf'e (15. yy.) göre kaliteli olanı siyah renkli ve ağır olmalıdır. Ateşe tutulduğunda yağları damlamalı ve suya bırakıldığında batmalıdır. (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 202) Yûsuf'un Mısır'da devlet görevlisi olduktan sonra oturduğu tahtın 'ûd ağacından yapıldığına, (Karahana, 1985: s. 319) Adem'in yasak ağaca yaklaştıktan sonra çıplak kalması üzerine edep yerlerini bu bitkinin yaprakları ile örttüğüne ve yaprakların zamanla kuruyarak dağılması ile 'ûd ağacının oluştuğuna inanılmıştır. (Kayal, 1992: s. 49) Ahmedî de (ö. 1413), bitkinin Serendib adasında yetiştiğini yazmıştır. (Akçay, 1999: s. 99)

Afsentîn, Ortaçağ Anadolu'sunda kokusu ile meşhur bitkilerden⁸⁹ diğeridir. Galen (ö. yaklaşık 216), Theophrastus, Plinius (ö. 79) ve Dioscorides, bitkinin Pontus, Toros ve Kapadokya'da yetiştiğini, kokusunun uyku getirdiğini, güve kovucu olduğu için elbiselerin arasına konulduğunu, yağı vücuda sürüldüğünde sivrisinekleri uzak tuttuğunu ve bitkiden elde edilen mürekkeple yazı yazılan kâğıtları farelerin yiyemediğini aktarmışlardır. (Dioscorides, 3-26; Plinius, 27-28; Theophrastus, 9-17; Galeni, 13-145) Bitki, kokusunun etkisi nedeniyle Anadolu'da, bit (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 344), güve ve haşere kovucu (İbn Baytâr, 2017: s. 54) olarak kullanılmıştır. Kokusu cennetle kavramı ile özdeşleştirilmiş, Kevser ırmağının köpüğü ile hurilerin göğüs ve dizleri arasında kalan bölgenin afsentîn kokusundan olduğu aktarılmıştır. (Erdem, 1992: s. 180) Ayrıca ispermeçet balinasından (*Physeter catodon*) elde edilen 'anber ile mukayese edilmiş (Solmaz, 2007: s. 346) ve misk elde edilen misk geyiğinin de (*Moschus* sp.) afsentîn ile beslendiğine inanılmıştır. (Cığa, 2013: s. 38)

Kâfur bağımsız olarak değerlendirilmeyi hak eden bitkilerin⁹⁰ başında gelmektedir. Anadolu için egzotik bir bitki olması, zor elde edilmesi, fiyatının astronomik olması, vb. sebeplerle bitkilerin temelinde yer aldığı bir dizi efsaneye konu olmuşlardır. Mahmûd-ı Şirvânî, bitkilerin Çin ve Hindistan'a özgü olduklarını, deprem ve sağanak yağışların yoğun olduğu yıllarda rekoltesinin yüksek olduğunu, 'sakin' geçen yıllarda zor bulunduğunu belirtmiştir. Kâfur'un fiyatının çok yüksek olması nedeniyle başka bitkisel maddelerin işlemlerden geçirilerek kâfur etiketi ile satıldığını da eklemiştir. (Şirvânî, 1999: s. 238) Yazarımız olasılıkla burada, bahse konu afetlerin, ağaçları yerlerinden sökerek sel suları ile insan yerleşimlerinin bulunduğu yerlere taşınmasına neden olduğunu ve böylece kolaylıkla toplandığını kastetmektedir. Ahmedî'ye göre, kâfur'un ayırt edici özelliği yaprak formudur ancak yapraklı olduğu dönemde ağaçların çevresinde çok sayıda yılan bulunduğu için yaklaşmak mümkün değildir. Bunun yerine önceden işaretlenmiş oklar uzaktan ağaçlara atılır, yapraklar dökülüp yılanlar kış uykusuna yattığında da okların sahibi gelerek kâfur'u toplar. (Ahmedî, 2020: s. 593) Benzer bir hikaye, Rûkneddin Ahmed (15. yy.) tarafından Türkçeye tercüme edilen el-Kazvînî'nin (ö.

⁸⁹ *Artemisia absinthium* L.

⁹⁰ *Cinnamomum camphora* (L.) J.Presl / *Dryobalanops aromatica* C.F.Gaertn.

1283) 'Acâ'ibü'l-mahlûkât ve Garayib-i Mevcûdât adlı eserde yer bulmuştur. Buna göre de, ağaçların etrafında çok sayıda kaplan bulunması nedeniyle yaklaşılması mümkün değildir, bunun yerine ağaçlara yuva yapmayı seven güvercin ve doğan takip edilir, aynı şekilde ağaca uzaktan ok atılır ve kaplanlar gittiklerinde kâfur toplanır. (Gedizli, 2011: s. 115) Özellikle anavatanı Güneydoğu Asya olan bitkiler hakkında bu ve benzeri çok sayıda anlatıya metinlerimizde rastlıyoruz. Plinius, *Naturalis Historia*'da bu hikayelerin çıkma nedeni hakkında, tarçın üzerinden oldukça aydınlatıcı bir pasaja yer vermiştir. Tarçının zümrüdüankanın yuvasının yanında yetişen bir bitki olup, korkunç yarasalar ve kanatlı yılanlar tarafından korunduğuna dair bir inanış olduğunu yazdıktan sonra bu türden hikayelerin uydurulması sebebinin ekonomik olduğunu belirtmiştir. Hikayeler, bitki tüccarları tarafından, mallarının fiyatlarını arttırmak için uydurulmaktadır. (Plinius, 12-42) Cennetteki hurilerin boyunlarından başlarına kadar kâfur olduğuna inanılmış (Erdem, 1992: s. 180), Anadolu'da parfüm yapımında kullanılmış, (Şirvânî, 1999: s. 247) sarhoşluktan ayılmak için koklanmış, (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 56; Rıza, 1987: s. 22) ağız kokusunu hoş hale getirmek için başvurulmuş, (Anonim, 2013: s. 117; Şengün, 2017: s. 552) kokusundan uyutucu ve cinsel arzuyu bastırıcı olarak faydalanılmıştır. (İbn Baytâr, 2017: s. 335)

Metinlerimizde lâden (لادن) adı ile geçen bitkiler⁹¹, her ne kadar günümüzde bitkilerin adı olarak kullanılıyor olsa da Ortaçağ'da bu bitkilerden elde edilen reçinenin adı olarak kullanılmaktaydı. Plinius, lâden'in tesadüfen bulunduğunu aktarmıştır. Ona göre, bitkileri reçinesi, onları tüketmekten hoşlanan keçilerin tüylerine yapışmış, daha sonra keçinin tüyünde kuruyan reçinenin kokusu farkedilmiş ve reçine kısa sürede meşhur olmuştur. (Plinius, 12-37) Anadolu'da, söz konusu reçine parfüm yapımında kullanılmış, (Şirvânî, 1999: s. 247) salgın hastalık hallerinde evlerde tütsü olarak yakılması önerilmiştir. (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 43)

Metinlerimizde hanzal (حنظل) olarak yer bulan bitki⁹², Ortaçağ Anadolu'su yazınında kötü bir şöhrete sahiptir. Bunun nedeni, Kur'an'ın İbrâhîm sûresinin yirmi altıncı ayetinde geçen kötü ağaç (خبيثة شجرة) tamlamasında kastedilen bitkinin bu bitki olduğuna yönelik görüşe dayanmaktadır. Ahmedî tarafından Türkçeye tercüme edilen *Tıbb-ı Nebevî* adlı eserde bitkiden murdâr ağaç adı ile bahsedilmiştir. (Çağırın, 1992: s. 548) Ayrıca yazınıımızda bitkiden yaygın biçimde ebûcehil karpuzu adı ile bahsedilmektedir. Ancak bu kötü şöhret sadece bitki için tercih edilen isimler ile Kur'an tercüme ve şiirde görülen birkaç olumsuz örnek ile sınırlıdır. Bitki, Anadolu'da tıbbi faydaları bakımından yaygın bir üne sahiptir ve onlarca tıbbi vakanın tedavisi için önerilmiştir. Konumuz kapsamında da bitkinin kaynatılması ile ortaya çıkan kokunun pireleri uzaklaştırdığı belirtilmiştir. (Buçukcu, 2017: s. 89)

Belesân (بلسان), Ortaçağın meşhur bitkilerinden⁹³ diğeridir. Mahmûd-ı Şirvânî, bitkiden elden edilen reçinenin değerinin ağırlığının iki katı kadar gümüş olduğunu, bu nedenle başka reçinelerin belesân etiketi ile satılması sahteciliğine konu olduğunu aktarmıştır. (Şirvânî, 1999: s. 210) Bitkinin önemi hakkında Plinius'un yazdıkları hayli aydınlatıcıdır. Ona göre Roma, Yahudilerle bitkileri korumak için savaşmış ve daha sonra ağacın popülasyonlarının çoğaltılması devlet politikası haline gelmiştir. (Plinius, 12-54) Anadolu'da parfüm yapımında (Şirvânî, 1999: s. 248) kullanılan bitkinin reçinesine sultanların talep gösterdiği belirtilmiş,

⁹¹ *Cistus creticus* L. / *Cistus ladanifer* L.

⁹² *Citrullus colocynthis* (L.) Schrad.

⁹³ *Commiphora gileadensis* (L.) C.Ch.

reçine başa sürüldüğünde kokusunun ayakta, ayağa sürülürse ise başta olacağını kaydedilmiştir. (Gedizli, 2011: s.107)

Ortaçağ yazınında mürri, bir dizi bitkiden elde edilen reçineyi karşılamak için kullanılan ortak bir kavramdır. Dioscorides, reçinenin ağız kokusu giderici etkisi olduğunu yazmış (Dioscorides, 1-77), El-Cezzâr (ö. yaklaşık 1000), hoş kokulu hale getirmek için vajinaya uygulandığını, kokusunun sağ ayağın baş parmağına sürüldüğünde cinsel arzuyu uyandırdığını, başa sürüldüğünde ise baş ağrısını giderdiğini kaydetmiştir. (İbn al-Baithar, 1842: s. 496) Reçine Anadolu'da koltuk altı kokusu ile ağız kokusunu gidermek için kullanılmış, (İbn Baytâr, 2017: s. 367) kadınların kirpiklerini güzelleştirmek (Şengün, 2017: s. 555) ve vücutlarını hoş hale getirmek için başvurdukları aktarılmıştır. (Okumuş, 1998: s. 82)

Ayva'nın diğer meyvelerin yanına konması halinde onları çürüttüğü kaydedilmiştir. (Toprak, 2019: s. 81) Bu bilgi, ayvanın kokusunun bazı meyveler üzerinde olgunlaşma sürecini hızlandırma etkisine sahip olduğu şeklinde yorumlanmalıdır. Çürüme bir meyvenin olgunlaşmasından sonraki adımdır. Günümüzde de bu uygulama endüstriyel bazda kullanılmakta, hasat sonrası bazı meyveler, olgunlaşma süreçlerinin hızlandırılması için bu etkiye sahip meyvelerle depolanmaktadır. Biz bu uygulamanın, en azından ayva özelinde Ortaçağda Anadolu'da bilindiğini sonucuna ulaşıyoruz.

Metinlerimizde izhîr (إذخر) ya da mekke ayrığı olarak geçen bitkiler⁹⁴ yaygın bir kullanıma sahiptir. Bitkilerin Mekke şehri ile anılması iki farklı nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki bitkinin ticaret rotası üzerinde Mekke'nin de bulunması ve Mekkeli tüccarlar eliyle taşınıyor olmasıdır. İkinci olasılık ise, bitkinin kokusu nedeniyle Mekke'de cenazelerin üzerinin örtüldüğü ve kabirlere dikildiğine dair aktarılan hadislerdir.⁹⁵ Dioscorides, bitkilerin gül gibi koktuğunu belirtmiştir ve yine ondan süs bitkisi olarak kullanıldıkları bilgisini de edinmekteyiz. (Dioscorides, 1-16) Bitkilere, Anadolu'da nefesi hoş kokulu hale getirmek için başvurulmuştur. (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 203; Celâlüddin Hızır, 1990: s. 73)

Abanûs (ابن نوس) kavramı metinlerimizde iki farklı bölgede yetişen ancak özellikleri bakımından yakın olan iki bitkinin⁹⁶ ortak adı olarak kullanılmıştır. Dioscorides, iki türden kaliteli olanın Etiyopya üzerinden gelen olduğunu, yakıldığında duman çıkarmadığını ancak hoş bir koku yaydığını yazmıştır. (Dioscorides, 1-29) Bitkinin ekonomik değerine ise Plinius değinmiştir ve Etiyopya'nın Perslere verdiği vergi içinde fildişi ile altınla birlikte abanoz'un da bulunduğunu aktarmıştır. (Plinius, 12-8) Beyrûnî'ye göre Süleyman peygamber, mabedi bu bitkinin ahşabı ile inşa etmiştir. (El-Beyrûnî, 2011: s. 42) Bitki, hoş kokusu nedeniyle Anadolu'da da tütsü olarak yakılmıştır. (İbn Baytâr, 2017: s. 19; Okumuş, 1998: s. 63; Aydın, 2016: s. 136; Şahin, 1994: s. 483; Gedizli, 2011: s. 106)

Metinlerimizde kâkula (قاقلة) olarak geçen bitkinin⁹⁷ kokusunun üzerinde Yunan ve Latin uygarlığını yazınları ile bizim kaynaklarımız arasında söz birliği yoktur. Dioscorides, kokusunun rahatsız edici olduğunu, Hindistan, Arabistan üzerindeki rotayı takip ederek,

⁹⁴ *Cymbopogon schoenanthus* (L.) Spreng. / *Cymbopogon jwarancusa* (Jones) Schult.]

⁹⁵ Örneğin, Buhârî, Cenâ'iz: 77.

⁹⁶ *Diospyros ebenum* J.Koenig ex Retz. / *Diospyros crassiflora* Hiern

⁹⁷ *Elettaria cardamomum* (L.) Maton

Kommagene, Ermenistan⁹⁸ ve İstanbul üzerinden nakledildiği belirtmiştir. (Dioscorides, 4-27) Beri taraftan bitki, Anadolu'da parfüm yapımında kullanılmış (Şirvânî, 1999: s. 251) ve bitkiye ağız kokusu giderici (Şengün, 2017: s. 552; Doğan, 2009: s. 426) olarak başvurulmuştur.

Metinlerimizde hîrî (خیرى) olarak geçen bitkileri⁹⁹ günümüzde şebboy adı ile biliyoruz. Hîrî kelimesinin kökeninden emin değiliz. Bu bitkiler antikaçağda düğün, cenaze gibi seromonilerde elde taşınırdı. Bu nedenle Antik Yunancada el anlamına gelen kheir (χείρ) kelimesi ile bir bağlantısı olması mümkündür. Şebboy (شيبوى) kelimesinin kökenini ise İbn-i Şerîf'ten öğreniyoruz. Ona göre bitkiler hava karardıktan sonra koktuğu için bu adla bilinmektedir. (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 278) Bitkiler Anadolu'da ağız kokusu giderici olarak kullanılmış, (Celâlüddin Hızır, 1990: s. 72) çiçeklerinden elde edilen kokulu yağ müşk¹⁰⁰ ile birlikte orgazm geciktirici ve cinsel arzu uyandırıcı olarak uygulanmıştır. (Şirvânî, 1999: s. 225)

Eski Anadolu Türkçesi yazınında geçen zanbak (زنبق) kavramı bir dizi bitkinin¹⁰¹ ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu kavram zaman zaman başka bir ortak ad olan süsen (سوسن) ile de iç içe geçmiş durumdadır. Söz konusu bitkiler her ne kadar Yunanca metinlerde kendilerine özgü adlar ile ayrı bölümlerde ele alınmış olsa da, bu dilden Arapçaya yapılan tercümelerde, -bizce bitkilerin yapraklarının benzerliği nedeniyle- tamamı zanbak kavramı altında değerlendirilmiştir. Gerçekte bu bitkiler morfolojik olarak oldukça farklıdır. Günümüzde zambak kelimesi *Lilium*, süsen kelimesi ise *Iris* cinsinin jenerik adı olarak kabul görmüş olsa da, biz yerel ölçekte zambak ve süsen kelimelerinin aynı cinse bağlı bitkiler için kullanıldığını gözlemledik. Tercüme kaynaklı söz konusu karışıklık, örneğin kaynaklarımızda geçen süsen el-ebyâz ile kastedilenin beyaz çiçekli bir *Iris* türü mü yoksa beyaz çiçekli bir *Lilium* türü mü olduğunun tespitini imkansız hale getirmiştir. Doğallıkla, Anadolu'da hazırlandıktan sonra kolye gibi boyuna takılan ve anberine adı verilen hoş kokulu karışımın yapımında kullanılan zanbak'ın (Şirvânî, 1999: s. 252) hangi bitki olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak konumuzun sipesisik bir konu üzerine inşa edilmiş olması nedeniyle bu bitkinin *Lilium candidum* olduğu tahminini yürütmemiz mümkündür. Zanbak kavramı içine dâhil edilen bitkilerden *Iris foetidissima*'nın kokusu rahatsız edici bir kokudur; sulak alanlarda gözlemlediğimiz *Sparganium erectum*'un ve yüksek rakımlara özgü *Polygonatum verticillatum*'un belirgin kokuları yoktur. *Lilium candidum*'u ise mezarlıklarda ve zaman zaman bahçelerde görüyoruz, bu bitki oldukça karakteristik hoş bir kokuya sahiptir. Zanbak kavramı, Eski Anadolu Türkçesi yazınında oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir ve yukarıda da değindiğimiz gibi bitkilerin belirgin bir özelliği belirtilmediği sürece tespiti güçtür. Bu güçlüğü ise, zanbak'ın kullanımını kronolojik sırayla takip ederek aşmak mümkündür.

İslâm peygamberinin terinin kokusunun benzetildiği (Süleyman Çelebi, 2016: s. 92) gül, Ortaçağ Anadolu'sunda ayrı bir yere sahiptir ve hayli geniş bir kullanım alanına sahiptir. Gülencebîn adı verilen, gülün taç yaprakları ve balla birlikte hazırlanan içecek yaygın olarak tüketilmiştir. Aynı işlem bal yerine şeker kullanılarak uygulandığında ise gülkand elde edilmiş, doğrudan taç yapraklarından elde edilen suya gülâb denilmiş, taç yapraklarının zeytinyağı içinde

⁹⁸ Bu rota günümüzdeki Ermenistan'a değil, ilköğde (MÖ 321 – MS 428) hüküm sürdükleri bölgeye işaret etmektedir.

⁹⁹ *Erysimum × cheiri* (L.) Crantz / *Matthiola incana* (L.) W.T.Aiton

¹⁰⁰ *Moschus* cinsine bağlı erkek bireylerin koku bezlerinden elde edilen madde.

¹⁰¹ *Lilium candidum* L. / *Iris foetidissima* L. / *Polygonatum verticillatum* (L.) All. / *Sparganium erectum* L.

güneşte bekletildikten sonra süzülmesi ya da taç yapraklarının zeytinyağı ile birlikte ateşe tutulması ile gülyağı hazırlanmıştır. Gül kokusu, ter kokusu giderici olarak kullanılmış, (İshâk bin Murâd, 2016: s. 46) kedileri uzak tuttuğu belirtilmiş, (Yıldız, 2016: s. 182) yılan kovucu olarak başvurulmuş, vücut ve ağızdaki kötü kokuyu gidermesi için uygulanmış, göz ve baş ağrısını gidermesi için koklanmış, (Toprak, 2019: s. 83) Ağustos ayında gül suyu koklamanın faydalı olduğu kaydedilmiştir. (Atasoy, 2001: s. 38)

Dioscorides, sezâb'ın¹⁰² (سذاب), sarımsak ve soğan kokusunu bastırmak için çiğnendiğini yazmıştır. (Dioscorides, 3-52) İbn-i Şerîf ise, keskin kokulu bitkinin Rumca karşılığının biganus olduğunu, bahçelerde yetiştirildiğini ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde sade otu olarak bilindiğini aktarmıştır. (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 78) Bitkiden ağız kokusu giderici (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 204; İshâk bin Murâd, 2016: s. 38; Anonim, 2013: s. 117; İbn Baytâr, 2017: s. 257) ve kertenkeleri kovucu olarak faydalanılmış, (Yıldız, 2016: s. 182) güvercin yuvasına konulduğunda sansar, kedi ve yılanın yuvaya gelmediği belirtilmiştir. (Gedizli, 2011: s. 216)

Sandal'ın, Hindistan'da zenginlerin cenaze törenlerinde cenazeyi yakmak için kullanıldığını, cenaze fakir birine ait olduğunda da bir parça ahşabının konulmasının adet olduğu rivayet edilmiştir. (Dutt, 1877: s. 225) Râzî'ye göre bitki bütün kötü kokuları yok etmektedir. (İbn al-Baithar, 1842: s. 138) Bitki Anadolu'da salgın hastalık hallerinde evlerde yakılmış, (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 43) sarhoşluktan ayılmak için koklanmış (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017: s. 56; Rıza, 1987: s. 22) ve hoş koku yapımında kullanılmıştır. (Şîrvânî, 1999: s. 247)

Diğer yağlara üstünlüğünün İslâm'ın diğer dinlere üstünlüğü gibi olduğu belirtilen (Çağırın, 1992: s. 454) benefsec, koku yapımında kullanılmış, (Şîrvânî, 1999: s. 248) dumanı göz iltihabı gidermek için göze tutulmuş (Buçukcu, 2017: s. 66) ve baş ağrısını gidermek için dövülerek uygulanmıştır. (Buçukcu, 2017: s. 62)

Hindistan'dan ithal edildiği aktarılan bunk'un¹⁰³ (بـنك), koku yapımında kullanıldığı, (Dioscorides, 1-22) koklanmasının rahme faydalı olduğu, ter kokusunu giderip ve vücut kokusunu hoş hale getirdiği belirtilmiştir. (İbn Baytâr, 2017: s. 119)

SONUÇ

Bu çalışmada yer verilen bitkisel kokuların kullanımı, doğası gereği kaynaklarımızda yer verilenlerle sınırlıdır. Örneğin, Antik Yunan ve Antik Roma metinlerde yer verilen kokulu bitkilerin mezarlara serpiştirilmesine benzer biçimde, günümüzde Anadolu'da gül suyu mezarlara dökülmektedir. Yine Antikçağda özel önem atfedilerek kabirlere dikilen ak süsen ve gök süsen gibi bitkilerin günümüzde de ülkemizde kabirlere dikildiğini gözlemledik Ancak biz kaynaklarımızda bu yönde veya benzer yönde bir kullanım görmediğimiz için Ortaçağda Anadolu Türkleri arasında böyle bir uygulama olduğunu ispatlayamıyoruz.

Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında koku ilişkisinin, Anadolu'da etkili olmuş uygarlıklara nazaran daha dar bir çerçeveye sahip olmasının birkaç nedeni olabilir. Bunlardan ilki, Türklerin, Yunan ve Roma uygarlıkları ile farklı bir inanç sistemine sahip olmasıdır. Doğallıkla söz konusu uygarlıklarda görülen kokulu bitkilerin tanrılara adanması ya da heykellerinin özellikle bu bitkilerden yontulması uygulamalarına yer verilen metinlere, pragmatist bir bakış açısı ile

¹⁰² *Ruta graveolens* L. / *Ruta montana* (L.) L.

¹⁰³ *Neolamarckia cadamba* (Roxb.) Bosser

yaklaşılarak hiç değinilmemiştir. Üstelik bu uygulamalar pagan adeti olarak değerlendirilerek toptan reddedilmiş de olabilir. Bu algıya yönelik bir ifadeye, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 983), Ahmed-i Dâî (14-15. yy.) tarafından Türkçeye tercüme edilen *Tefsirü'l Kur'an* adlı eserinde rastlıyoruz: “*Ol kâfirler putlarını za'ferânla tîb idüp üzerlerine sıvarlarıdı. Hak Te'âlâ andan dahı haber virdi ki: Ol tapduğunuz putlarınız üzerinde ki za'ferândan tîbden eger bir sinek gelüp konsa, za'ferân tîbinden kendüye nesne çeküp almağıçun ol sanemlerinüz ol sinegi kendüden men' itmege kudreti yitmez*” (Güven Sarı, 2007: s. 51).

Diğer bir neden, kokunun statü belirleyici bir olgu olması ile ilgilidir. Yunan ve Roma uygarlıklarında koku olgusu üst sınıfla özdeşleşmiştir. Ayrıca kokulu bitkiler çoğunlukla Hindistan, Yemen ve Batı Afrika gibi uzak coğrafyalardan ithal edilmektedir ve fiyatları da hayli yüksektir. Belesân'dan elde edilen reçinenin fiyatına, çalışmamızda değinmiştik. Anadolu coğrafyası göz önüne alındığında, elde edilmesi en kolay kokulu madde olan gül suyu, Yazıcı Salih'in (15. yy.) bir beytinde yokluk ve varlık arasındaki uçurumu imlemek için kullanılmıştır: “*Biri gül suyun begenmez dürtine / Birisi bulmaz pelâsı kim örtüne*”. (Sevinç, 1999: s. 72) Anadolu'da Türkler arasında, hatları kesin olarak çizilmiş sınıflar ayrılığından söz etmek tam olarak mümkün değildir. Bazı kitleler halihazırda göçebe hayat tarzını sürdürmektedir ve şehirleşme oranı düşüktür. Dahası yeni geldikleri Anadolu coğrafyasında bölge edinme süreçleri de büyük ölçüde tamamlanmış değildir ve kendi aralarında ya da Anadolu'daki gayri müslim unsurlarla sürekli savaş halindedirler. Bu durum, Ortaçağ Türkçe yazınında bitkiler ile ilgili metinlerde bulaşıcı hastalıklar, çeşitli organlara ait şikayetler, yaralanma, kırık, vb. klinik vakalar ile koruyucu tıp uygulamalarının birincil önemsemeye sahip olmaları olarak karşılık bulmuştur. Bu konjonktürde, koku lüks olarak kabul edilmiş ve bazı kaynaklarımızda bu konuya hiç değinilmemiş ya da çalışmamız boyunca örneklerini göstermiş olduğumuz yazarlar tarafından sınırlı bir biçimde değinilmiştir. Bunun somut bir örneğini, İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 1248) *el-Müfredât* adlı eserinin, 14. yüzyılda Aydınoglu Umur Bey (ö. 1348) adına yapılan tercümesinde görüyoruz. *El-Müfredât*, İbnü'l-Baytâr'ın kendi zamanına kadar olan bitkibilim birikimini derlediği bir eserdir ve bitkisel kokuların kullanımına dair çok sayıda örneği ihtiva etmektedir. Beri taraftan sözünü ettiğimiz tercümede koku ile ilgili bölümlere büyük ölçüde yer verilmemiştir.

Anadolu'da kokunun kullanımı, koruyucu tıp uygulamaları, kişisel bakım, cinsel yaşam ve zararlı canlıların uzak tutulması gibi başlıklar altında derlenmiştir. Dinsel bağlamda ele alınmaları Muhammed'in gül'e, Yûsuf'un terinin sümbül'e benzetilmesi gibi teşbihler ile cennet tasvirlerinde yer verdikleri divân ve menâkıbnâme gibi eserlerle sınırlıdır. Bitkisel parfümler de, doğrudan sultan ve melikler için kaleme alınan, elmas, zebced, zümrüd gibi değerli taşları konu edinen metinlerde konu edilmiştir ve işin doğrusu, bunların gündelik hayata sirayet ettiğine dair bir delil göremiyoruz.

KAYNAKLAR

- Ahmedî (2020). *İskendernâme I*, Haz. Robert Dankoff, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Akçay, H. (1999). Ahmedî'nin İskender-nâme'si -Transkripsiyonlu Metin-. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Ali Bin Abbas El-Mecusî (2014). *Tercüme-i Kâmilü's-Sinâ'a (3. Makale ve 4. Makalenin 6. Babına Kadar)*. Haz. Tuncay Böler, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Anonim (2001). *XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri: Kitâbü'l-Mühimmât*, Haz. Sadettin Özçelik, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Anonim (2013). *Cerrâh-Nâme*, İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım, Haz. Serdar Yavuz, İstanbul: Kesit.
- Anonim (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*. Haz. Bekir Sarıkaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Atasoy, F. O. (2001). *Melhame-i Şeyh Vefâ (Giriş – Metin – Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, Ç. (2016). *Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fi't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] - Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Bekmez, H. (2009). *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Buçukcu, Z. (2017). *Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebü'l-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) (1990). *Müntahab-ı Şifâ I*, Haz. Zafer Önler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ciğa, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-Bahâr (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişimleri, Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Dicle Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Çağırın, Ö. (1992). *Ahmed-i Dâ'î: Tıbb-ı Nebevî (İmlâ – Fonetik -Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – İndeks ve Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Çelik, A. (2014). *Terceme-i Kâmilü's-Sinâ'a (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Çetin, H. A. (2016). *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hayât Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Dioscorides (2000). *De Materia Medica*, Çev. T. A. Osbaldeston, Johannesburg: Ibis Press.

- Doğan, Ş. (2009). Terceme-i Akrahâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), Yayınlanmamış Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Dutt U. C. (1877). *Materia Medica of the Hindus*, Calcutta: Thacker, Spink Co.
- El-Beyrûnî (2011). *Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıbb*, Çev. Esin Kâhya, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Elder, E. (1870). Asclepiades. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology vol. I. (Ed.: William Smith)*, Boston: Little Brown and Company, ss. 575-576.
- Erarslan, A. (2018). Kitâb-ı Mücerrebât, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Erdem, M. (1992). Kitâb-ı Güzide (76a-134a) (İnceleme-Metin-Sözlük), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eşref bin Muhammed (1961). *Hazâ'inü's-Saâ'dât*, Haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Galenî (1826). *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus XII*, Ed. Carolvs Gottlob Kühn, Lipsiae: Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii.
- Gedizli, M. (2011). 'Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük, Yayınlanmamış Doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Gledhill, D. (2002). *The Names of Plants*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gümüştam, G. (2009). Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Hekim Bereket (2013). *Tuhfe-i Mübârizî*, Metin - Sözlük. Haz. Binnur Erdağı Doğuer, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ibn al-Baithar (1842). *Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel II*, Çev. Joseph von Sontheimer, Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung.
- İbn Baytâr (2017). *Tercüme-i Câmi'u Müfredâtî'l-Edviye ve'l-Eğziye*, Haz. Kevser Topkar, vd. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- İshâk bin Murâd (2016). *Edviye-i Müfredede*, Haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1985). Erzurumlu Mustafa Darîr: Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ), Yayınlanmamış Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, E. (2008). Muiyüddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.

- Kayal, Ö. (1992). Kısas-ı Enbiyâ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî (1999). *Tuhfe-i Murâdî. İnceleme - Metin – Dizin*, Haz. Mustafa Argunşah, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Okumuş, N. (1998). Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşîd” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks), Yayınlanmamış Doktora tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Plinius (1970). *Natural History, V, Libri XVII-XIX*, Çev. H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press.
- Gaius Plinius (1945). *Natural History, IV, Libri XII-XVI*, Çev. H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press.
- Rıza, A. A. (1987). Hacı Paşa'nın Kitab'ı Şifaül Eskam ve Devaül Alam Adlı Eseri Üzerinde İncelemeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sarı, G. (2007). Ahmed-i Dâî Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leysi Semerkandî (142/35a - 82b) (Giriş – Metin – Dizin – Tıpkıbasım). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sarıkaya, B. (2010). Rükneddin Ahmed'in Acâibü'l-Mahlûkat Tercümesi (Giriş – Metin – Sözlük), Yayınlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sevinç, Sibel (1999). Yazıcı Salih'in Melhame'si (Kitâbü's-Şemsiyye). Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Solmaz, A. O. (2007). Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin), Yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Süleyman Çelebi (2016). *Mevlid Külliyyâtı (Süleyman Çelebi Vesîletü'n-Necât ve Tercümeleri)*, Ed. Bilal Kemikli, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şahin, M. Ü. (1994). Mü'min bin Mukbil: Miftâhü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini), Yayınlanmamış Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Şengün, M. (2017). ‘Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Şîrvani Mahmud (2007). *Kemâliyye*, Haz. Ali Haydar Bayat, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Tabîb İbn-i Şerîf (2017). *Yâdigâr*, Haz. Komisyon, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Theophrastus (1916). *Enquiry into Plants II*, Çev. Arthur Hort, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann.

- Toprak, S. (2019). Acâibü'l-Mahlûkât Garâibü'l-Mevcûdât (v. 1a-40b) İnceleme-Metin-Dizin, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Yıldıran, M. (2010). 'Acâibül'l-Mahlûkât (106.-140. varak) (Transkripsiyonlu Metin-Giriş-İnceleme-Dizin-Sözlük), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yıldız, E. (2016). Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fi't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] -Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.